

ARHITEKTURA

OB UREDITVI KRIŽANK

Ko te dni hodim mimo Križank, so nekam osamele. Tisti vrvež, ki smo ga bili vajeni prejšnje mesece, posebno v festivalnih dneh, je minil. Ampak zaradi tega se mi ne zde zapuščene in žalostne, zakaj dovolj arhitektonskih vrednot je tam, ki samotnemu obiskovalcu pomenijo doživetje. Morda so bile nekaterim bolj všeč takrat, ko so v polno zasedenem preddverju poslušali operne arije ali v »amfiteatru«[»] spremljali Matička in Primorske zdrahe; takrat je bila arhitektura čudovit okvir vsemu dogajanju. Takrat se mi je ob luči reflektorjev zdelo, da stopam v pravljieni prostor; učinkovit je bil pogled na osvetljeno dvorišče, nič manj lep na intimnejši lapidarij ali na celoto tam nekje za Napoleonovim stebrom.

Ampak za razmišljanje so Križanke prikladne prav zdaj, ko festivala ni več in se človek lahko v miru predaja svojim mislim.

Pred štirimi leti je bil to drugačen kraj. Od daleč seveda ni videti velike spremembe. Kakor zdaj je tudi prej vabila plemenito razčlenjena gmota baročne cerkve, speljane med mogočnima lipama po valovitih obrisih strehe do stolpiča; ob tleh je tudi takrat visoki zid opasoval ves okoliš in zapiral bivši samostan. Od blizu pa se je pokazalo razdejanje: cerkev se je luščila od vrha do tal, pločevinasta obloga strehe in stolpa je rjavela, klostrski zid je polagoma razpadal. Če ste stopili na dvorišče ob Gosposki ulici, je bil to gluh prostor, ki ga novorenesančni portal na redovni hiši ni mogel povzdigniti do plemenitejše podobe; nekaj pristnega starinskega življenja so dihali nagrobniki križevniških odličnikov v zidu. — Desno veliko dvorišče je bila pravzaprav puščava; bilo je opustošeno stavbišče, ograjeno na zahodu z betonskim zidom terase. Kakih posebnih odlik ni bilo najti na bivših samostanskih traktih, zakaj glavno pozornost so križevniki posvečali pač svoji cerkvi, druga poslopja pa so ostala navadni porabni objekti, ki jim je sedanjo podobo dala baročna doba, izrazitejše pa so le nekatere partije: stilno enotna je fasada na Gosposko ulico s starim portalom, pomembne so arkadne partije na velikem dvorišču. V notranjščini je omembe vredna pritična dvorana ob Gosposki ulici in lepa viteška dvorana v nadstropju srednjega trakta. Na splošno pa je to skupek masivnih poslopij brez posebnih dragotin. O vrtu na južni strani okoliša je treba reči le, da ga je bilo škoda za vrtničkarstvo, ki se je razvilo na njem, in je bil potreben primernejše ureditve.

Take so bile Križanke še pred štirimi leti.

Naslednje leto so jih začeli preurejati. Rezultat triletnega Plečnikovega dela je zdaj vsakomur dostopen.

Na malem dvorišču vzhodno od obnovljene cerkve je najprej nastal izredno posrečen lapidarij. Ob cerkvi je Plečnik pozidal arkadno arhitekturo, kjer so shranjeni ostanki srednjeveške cerkve iz srede 13. stoletja, ki so bili izluščeni iz zidovja med popravilom; razen tega so zdaj na tem mestu vsi nagrobniki, ki so bili prej vzdani v dvoriščnem zidu, in še nekaj kosov od drugod. Malokdo pa ve, da je zdaj mogoče videti tudi temelje srednjeveške stavbe same; tam, kjer je lapidarij najgloblji, kjer sta dve redi stebrov, so ohranjeni temelji glavne in severne stranske apside, ob koncu glavne ladje

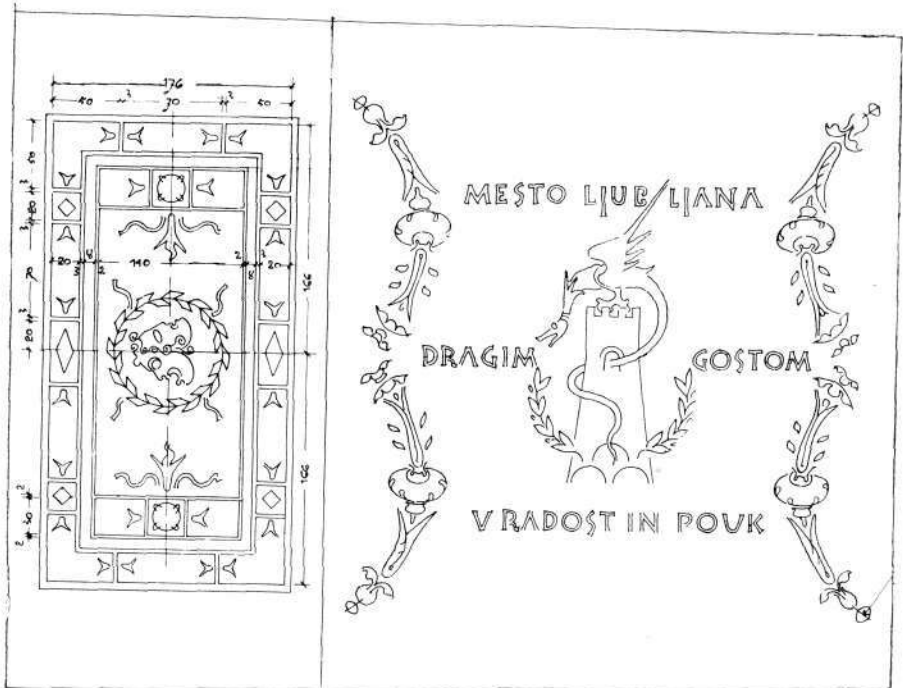
pa temelja slavoloka, ki se je bočil nad vhodom h glavnemu oltarju in je bil ostro šilasto zaključen. Temelji južne stranske apside so bili tudi odkopani, niso pa za zdaj vidno označeni na tlaku, kakor tudi ni označen obris temeljev glavnega vhoda zahodno od sedanje baročne cerkve. So pa v lapidariju poleg teh ostalin iz 13. stoletja še starejši kosi; obenem so bili namreč izluščeni tudi nekateri rimski stavbni fragmenti in semkaj prestavljen rimski nagrobnik. Na ta način je lapidarij zgovoren dokument zgodovine križevniškega okoliša.

Nič manj mikavna ni ureditev prej pustega dvorišnega zidu, ki zavoljo svoje umerjene pisanosti in okenskih odprtih, zamreženih z baročnim kovanjem, pripomore k celotni podobi dvorišča. Očitno lahko vidimo, da imamo dvoranico na prostem, doseženo s tako preprostimi sredstvi, kakor jih more porabiti s tolikšnim uspehom samo roka močnega ustvarjalca: nekaj arkad, okenskih okvirov in mrež ter govornica kamnov različnih barv ustvarjajo presenetljivo arhitektonsko lepoto. S tako obravnavo so Križanke zadihale tudi pri tleh.

Onkraj tega zgodovinskega dela Križank je začel Plečnik urejevati veliko dvorišče. Ob hišici, ki stoji na severozahodnem voglu dvorišča, je pozidal arkade in izredna plastika te arhitekture nas je spodbudila, da smo začeli govoriti o paviljonu. Ob robu terase je postavljena pergola z ostanki tistega stebrovja, ki je bilo deloma porabljeno v lapidariju in je svoj čas krasilo dvoriščne hodnike knežjega dvorca. Ob paviljonu je bil urejen dostop na teraso in na vrhu označen z lepim portalom iz srede 19. stoletja, medtem ko so bili trije drugi portali (z ostankom četrtega), ki so bili preostali od porušeni hiš na Ajdovščini, postavljeni ob prehodu iz Gosposke ulice na Graben in v ozkem parku med dvojnimi zidom na južni strani križevniškega okoliša. Nadalje so bile odprte spodnje arkade na južnem dvoriščnem traktu. Ta je bil dekoriran s stiliziranimi vzorci v sgrafito-tehniki, enako tudi vzhodni trakt, kjer je dekor celo večbarvno izveden. Na tej vzhodni strani je bila pozidana arkadna galerija z nadstropjem. Nazadnje je bilo dvorišče tlakovano, postavljeni so bili vitki kandelabri pod teraso in na njej urejen park. V pritličju vzhodnega trakta so začeli prirejati obokane prostore v gostinske namene; južno od cerkve nastaja zanimiv zaprt gostinski vrt, ki bo razsvetljen s stotinami žarnic.

Med temi deli je dozorela zamisel o Križankah kot prireditvenem prostoru za ljubljanski vsakoletni festival. Prvotno je bilo za predstave vseh vrst namenjeno veliko dvorišče. Pojavila pa se je misel, da bi bilo mogoče uporabiti kot osrednji prostor, ki bi bil hkrati največji v Križankah, za te namene doslej še neizkoriščeni vrt proti Grabnu. Veliko dvorišče je tako dobilo značaj preddverja, ki ga je mogoče porabiti za intimnejše prireditve, na vrtu pa je bil provizorično urejen amfiteatralni gledališki prostor.

Tako smo dočakali krstne dni, ki naj Križanke potrdijo ne le glede na čisto arhitektonsko ureditev, marveč naj tudi pokažejo njihovo sposobnost, da morejo koristno služiti sodobnemu kulturnemu življenju. Kljub nekaterim skeptičnim napovedim so se Križanke obnesle nad vsa pričakovanja. Tako je zdaj gotovo, da ne bomo več gledali v festivalnih dneh z juto prevlečenih stolpov na ljubljanskih trgih, zakaj Križanke so idealen prostor, ki ustreza vsem zahtevam in bi v vsej Ljubljani ne mogli najti kaj boljšega. Še več, poznavalci podobnih prireditvenih prostorov v Srednji Evropi menijo, da Križanke v svoji vrsti pomenijo izjemno srečen ambient, ki mu daleč naokrog

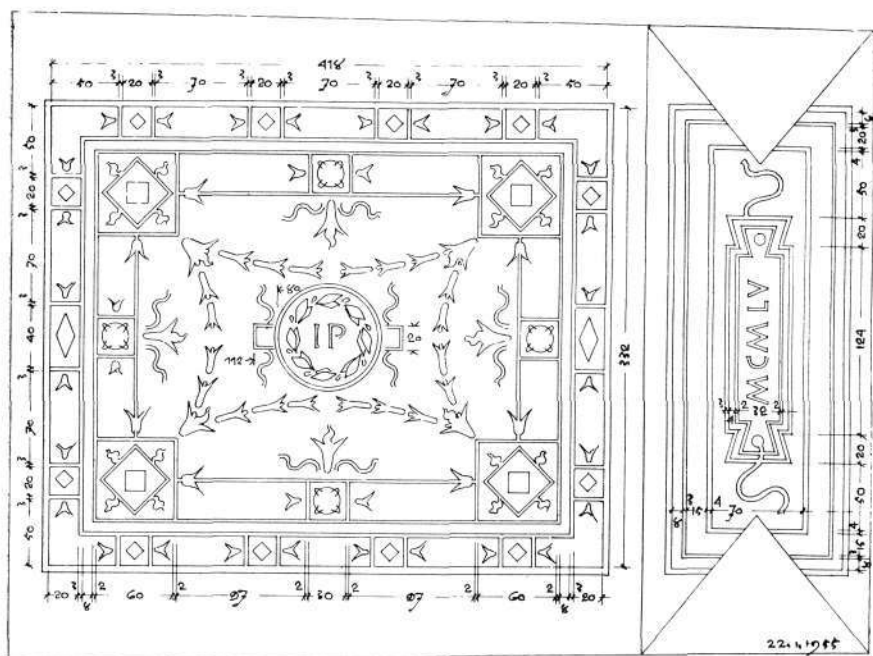

Jože Plečnik: Načrt za obočno stropno

ni lahko najti primernejšega vrstnika, saj Križanke združujejo vrsto dokumentarno in estetsko pomembnih arhitektonskih vrednot od rimskih časov do Plečnika, in, kar je za sedanjo funkcijo posebej idealno, tu so odlični prostori, situirani v središču mesta in vendar odmaknjeni od dnevnega hrupa.

Tako urejene Križanke pa za Ljubljano ne pomenijo le srečno rešitev težkega vprašanja festivalnih prireditev, marveč so tudi zgleden primer ohranitve starega mestnega predela in njegove smiselne vključitve v sodobno življenje. Ta okoliš je bil vsekakor med najbolj zanemarjenimi v starem mestu, zdaj pa je najlepši del srednjeveškega jedra. To ureditev imamo lahko za dokončno — kolikor smemo porabljeni ta izraz, saj tisto, kar še manjka, ne bo več bistveno spremenilo sedanje podobe. Z načelnega gledišča so to drugovrstne stvari. — K razmišljanju nas zato vabi način ureditve Križank, zanimivi so temeljni prijem, ki jih je Plečnik tu uveljavil. Le-ti v primeri z nekaterimi njegovimi starejšimi deli te vrste niso vselej novost, so pa dovolj različni od metod, ki jih uveljavljajo drugi arhitekti pri tako imenovanih spomeniških delih v najširšem smislu besede.

Ljubljana ima neko nenavadno, izrazito značilnost, ki jo v takem obsegu pri organizmih drugih naših mest pogrešamo: vse polno je v njej prostora. Ne mislim samo na javne trge, kakor so srednjeveška magistrala pod Gradom s svojimi prostorskimi poudarki, ne mislim samo na Trg revolucije z Zvezdo, na Prešernov ali Marksov trg (če omenim najbolj dozorele urbanistične postaje v razvoju mesta); nič manj nima manjših, javnosti deloma samo na pol dostopnih prostorov: vzemimo prazni prostor med obrobno zazidavo

dekoracijo v Križankah (1 : 20)

Wolfove, Kardeljeve, Čopove ulice in Trga revolucije, vzemimo podobno praznino v tako imenovanem unionskem bloku, pomislimo na čudoviti sistem dvorišč v srednjeveški Ljubljani, ta dvorišča bi se dalo namreč marsikje povezati. Vse to so večidel neurejeni prostori, mikavni pa so posebno zato, ker v primeri z javnimi trgi in ulicami, ki so uradna podoba Ljubljane, pomenijo njeno intimnejšo, »privatno« stran.

Ni nápak, če poudarim, da je bil prav Plečnik prvi, ki je v Ljubljani spoznal in izrecno poudaril pomen in vrednost njenih prostorov, tudi tistih, ki so bili doslej skriti in neveljavljeni. Njegov projekt Južnega trga je priča tega spoznanja. Ali ni srečna misel, ustvariti nov sistem prostorske povezave poleg že uveljavljene mreže javnih prostorov? — Predvojni in povojni nameni ljubljanskih urbanistov in regulatorjev navezujejo vsi na to misel, ko predlagajo sistem prostornih pasaž od Trga revolucije do Marksovega trga na eni strani in zvezo nebotičnikove pasaže z uršulinskim vrtom. — Eden takih »zaprtih« prostorov v Ljubljani so tudi Križanke. Dokler je bil tam samostan, je bil ta prostor seveda za javnost povsem nedostopen. S tem, da je izgubil svojo prvotno funkcijo, pa je tudi hermetična obzidava okoliša izgubila svoj pomen. Ni tedaj čudno, če je ob začetku del bilo slišati mnenja nekaterih arhitektov, ki so vneti za modernizacijo Ljubljane, da bi bilo treba zid na Trgu francoske revolucije podreti. Ni težko uvideti, da bi s tako odločitvijo izgubili prostorno mejo in bi obe dvorišči izgubili značaj zaključenih prostorov. In ne samo, da je Plečnik z ohranitvijo zidu obdržal prostorske vrednote, marveč je taka rešitev kljub že omenjenim spremembam obvarovala

tudi zgodovinsko karakteristiko Križank: kakor je spričo perforacije z zamreženimi okni dobila javnost vpogled v notranjščino Križank, tako je še zmerom očitno, da gre za samostanski zid in se na ta način ohranja spomin na zgodovino tega kompleksa.

Treba je nadalje poudariti v Križankah vsepovsod uveljavljeno načelo: ne podirati ničesar, kar ima količkaj starinskega nadiha (čeprav ne posebnih estetskih kvalitet), najsi se tudi na prvi pogled zdi, da je morda napoti. Spominjam se, kako začudeno je mojster sprejel neko pripombo, da bi kazalo tisto staro hišico na velikem dvorišču podreti (iz spomeniških razlogov bi jo bilo komaj vredno varovati), s čimer bi pridobili precej dragocenega prostora. In zdaj vidimo, kako nenadomestljiv del celotne ureditve je postal ta objekt! (Obenem je Plečniku nudil priložnost, da napravi na cestni strani z novim oknom nekak pendant Gregorčičevemu spomeniku.)

To sem hotel reči: morda se ponekod preveč podira, pa ni vselej dobro pretehtano. Včasih je to seveda zelo razumljivo: na Urhu, kjer je planota zdaj skoraj popolnoma počiščena, je tak postopek očitno terjala želja, da bi spomenik in cerkev dobila monumentalen poudarek. S tem ni rečeno, da ne bi bilo mogoče marsičesa obdržati, kar bi celoti ohranilo več dokumentarnih podrobnosti in ji hkrati dalo intimnejši značaj; vendar je sedanja ureditev prepričljiva. Teže razumem, zakaj je bilo na Gradu treba podreti severni dvoriščni trakt. Bil je odlična prostor ustvarjajoča masa in je nekaj pomenil tudi v tradicionalni silhueti trdnjave; terasa kot sestavni del gostišča je namreč prenizka, da bi lahko ogradila notranjost gradu. Morda je pri tej odločitvi sodelovala pobuda, da bi pridobili večji prostor za javne namene. Ob tem ni odveč pomisliti na Plečnikov projekt, ki prizadeti trakt ohranja in s tem ohranja tudi prostore. Ni dolgo tega, kar je bila izrečena namera, da bi nekaj podobnega kakor na Urhu napravili tudi vrh Rožnika. Clovek se sprašuje, čemu bi bilo to potrebno. Ali ni mogoče Cankarjevega vrha urediti intimno in tako, da ohranimo čimveč dokumentov pesnikove dobe?

Zdi se mi, da za Ljubljano drži še eno: nimamo veliko mogočnega, v mestu in okolici prevladujejo intimne vrednote. Velika odgovornost je, spreminjati milje in temeljni ton Ljubljane, zakaj s tem zabrisujemo domače občutje, ki je prav tako dragoceno kakor najlepše velike posameznosti. — Plečniku se ne more očitati, da bi kje skvaril Ljubljano s svojimi posegi. Narobe, vsem njegovim ureditvam je skupna poteza, da hočejo poplemeniti, poudariti, povzdigniti ali celo na novo odkriti obstoječe vrednote. Ob Križankah je mojster takole izrazil to svoje načelo: »Veste, napravili smo tako, da je ostalo čimveč starega in smo samo nekaj dodali.« V tem pa je obsežena še ena posebnost njegovih posegov te vrste: povsod je namreč ostala očitna sled njegove roke. In v tem je spet nekaj, kar ga razločuje od tistih naših arhitektov, ki posegajo v spomeniško posest. Razloček ni v tem, da drugi ne bi nič dodajali, marveč je ta, da Plečnik po svoje dodaja. Tako namreč, da ne nastajajo harmonije v smislu popolne prilagoditve staremu — kar bi bilo pogosto dokaj dolgočasno — temveč včasih doda celo stvari, ki na videz ne bi sodile tjakaj. Poglejte na priliko sgrafitno dekoracijo v Križankah, ne samo na zunanji fasadi južnega trakta, ampak še bolj v gostinskih prostorih. Kakor je to na prvi pogled presenetljivo, ima vendarle svojo mero. Ali če pogledamo način fugiranja oluščenih sten: nikakor niso v skladu s strogimi načeli spomeniških posegov, toda v tem igrivem načinu je svojevrstna poezija.

ki bi je ne mogli doseči s »predpisanimi« metodami; te namreč veljajo le za take spomeniške vrednote, ki jih ne smemo v ničemer spreminjati: v našem primeru je taka vrednota cerkev, ki je ostala nedotaknjena. Arhitekt pa, ki njegovo delo po pravici označujemo za poezijo form, ne prenese dolgočasje. — Na splošno rečeno: pri Plečniku ima njegova »mera« skoraj povsod samosvoj, da ne rečemo celo samovoljen nadih, ki je njegova osebna značilnost in — kar je treba poudariti — pozitivna značilnost. Odtod je lahko razumeti, zakaj pri njegovih stvaritvah ni mogoče biti nevtralen opazovalec. Suho srce lahko sicer zavzame odklonilno stališče in išče »napake«, ampak tedaj ni videlo Plečnika. Če pa se prepustite sugestivni moči poplemenitenega prostora in zgovornih detajlov, boste doživeli besedo umetnika, ki ni samo poznavalec gradiva in form, ampak tudi velik človek. Človek, ki mu iz majhnih kali poganjajo drevesa. Popolnoma drži, kar je некоč rekel o sebi: »Če sem kaj vreden, bom znal majhne stvari poveljati.« Križanke sicer niso bile majhna reč, ampak so poveljane. In zelo skromen je bil mojster, ko je pred tedni na terasi povedal svojo misel: »Poglejte to vrsto stebričev, kako je to nekaj lepega...; kje pa še imamo kaj podobnega? To je nekaj, kar je ljudem potrebno... Ne rečem, da je tu vse najboljše in da se ne bi dalo še bolj...« — malo je premolknil, »ampak vidi se, da je bilo hoteno...«

Kakor vidimo, ni ostalo samo pri hotenju. Križanke v zatišnjem delu stare Ljubljane so bile še do nedavna mrtva dediščina preteklih časov, zdaj pa so se z umetnikovim prizadevanjem poplemenitene koristno vključile v sodobno življenje.

Nace Sumi

PROBLEMI NAŠE DRUŽBE

NOVO RAZDOBJE V RAZVOJU SOCIALIZMA

(Ob Kardeljevi knjigi: Problemi naše socialistične graditve*)

I.

Po nastopu Lenina in boljševikov na začetku tega stoletja in po razkolu, ki je privedel leta 1919 do ustanovitve III. internacionale, je odpor Jugoslavije proti sovjetskemu hegemonističnemu pritisku po I. 1948, njen boj za demokratične meddržavne odnose in boj jugoslovanskih komunistov proti novodobni reviziji marksizma prva velika in odločilna prelomnica v socialističnem gibanju, ki pomeni začetek novega razdobja v razvoju socializma.

Resolucija Informbiroja in dogodki, ki so ji v naslednjih letih sledili, so jugoslovanskim marksistom omogočili naglo odkrivati pravo bistvo takratne sovjetske zunanje in notranje politike. Toda ne samo v odnosu do Jugoslavije, tudi v odnosu do vseh ostalih mednarodnih vprašanj se je sovjetska politika v teh letih razkrila kot reakcionarna, agresivna in imperialistična. Ker je zunanja politika države vedno odraz njenih notranjih družbenih procesov, so takšni pojavi v sovjetski zunanji politiki dosledne marksiste naravnost opozarjali na naraščajočo notranjo krizo sovjetskega družbenega sistema.

* Edvard Kardelj, Problemi naše socialistične graditve. Knjiga III: Borba proti sovjetski hegemoniji ter naša zunanja in notranja politika. Izdala Državna založba Slovenije. Ljubljana 1955.